

ШЫН

№ 118
(17919)

2010 чылдың
октябрь 5,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээч

Нийтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

ОКТАБРЬ 5 – Россияның Башкы хүнү

Тываның хүндүлүг башкылары!

Силерниң профессионал байырларыңар-биле эң изиг шүрүктүң ханызыңдан чедирген байырывысты хүлээп алгыңар! Башкының хүнүн бо чылын онзагай байдалда демдегледип бис. 2010 чылды чуртта Башкы чылы кылдыр чарлаан. Эрге амгы үениң Россиясында онза улуг уjur-дузалыг шүрүктүң политиказыңа эң чугулалап көрүп турары өөредилгезиниң бүгү ажилдакчыларыңа ханы өөрүп ийишкениң демдээ-дир. «Чоокку он чылдар дургузунда чаагай чоруун чүгүлө чиг эт-биле хандырып турар эвес, реалдыг курлавырлары-биле байлак чурт апаар. Чогаадыкчы, чаартыкчы, эртемден, башкы кижилер белде эң хүндүткелдиг кижилер апаар» деп, Президент Дмитрий Медведев чугаалаан болгай.

Башкы кижиниң чаагай сеткилдиг ажилыңа Тываның кичи чонунун ханы хүндүткелиниң демдээ болза, Тыва Республиканың баштайгы орус башкыларыңа турас-Кызылга ажитканы болур.

Силерниң профессионал ажилын күүседире-биле чер-республиканың башкылары политиктиг амыдыралга, ички уjur-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге, эң болгаш Россияның чечектелишкени дээш

ниитилелди каттыштырырыңа эң идепкейли-биле киржип турар.

Башкының хүнү—езулуг-ла бүгү чонунуң байырлары. Кижилерниң амыдыралыңа бодунуң башкылары болгаш дагдыныкчылары турган болгай. Бо хүнде бистер билиглерже шымныгарының нарын-берге оруунга баштайгы эң берге базымнарны биске өөредип, бисти шыдамы-биле доктаамал хайгаарап турган баштайгы башкынысты онза хүндүткел-биле болгаш ынакшыл-биле сактыр бис.

«Башкы» деп сөс кайы-даа дылга онза хүндүткел-биле болгаш өөрүп четтиришкени-биле адаттынар. Кижилерниң бүрүзүнүң чүрээнге оон эргим болгаш чоок кижилери-биле кады Башкыны чаңгыс одуругга чоруур.

Башкы кижилерниң чурттуң чоргааралы болгаш угаан-медерелиниң чөлеңгизи. Бистиң ажы-төлүсү билиглерге ынакшырыңа чаңкытырбышаан, оларны кижилер мөзүзүнүң эң эки шынарларын хевирлевишаан, патриоттарны кижизитпишаан, силер чурттуң келир үезин тургузуп, оон чечек-телишкениниң болгаш күчү-күжүнүң таваан салып турар силер.

Силерниң өөреникчиңер бүрүзүнде силерниң ажык сеткилерниң, ынакшылыңарның болгаш шыдамыңарның кезээ сиңигип арткан. Силерниң үнелеп четпес, шыдамыккай

күш-ажылыңар дээш, башкы хүлээлгелерге шынчы чорууңар дээш өөрүп четтирдис!

Бо кайгамчык байырлалда силерге, бистиң эргим башкыларымыс, профессионал ажылыңарга чедишкениңерни, чогаадыкчы чаа ажыдышкыңарыңарга өөрүшкүңү күзедивис.

Чырыдышкың адырыңа силерниң шудургу күш-ажылыңар байлак өзүмнерни бээр болзун. Силерниң ажылыңар шупту улуска өөрүшкүңү эккээр болзун, а силерниң өөреникчиңер бистиң чуртувустуң болгаш республика-выстың төлөпиг хамаатылары болуп, силерниң чоргааралыңарны болдурзун!

Силерге аас-кежиин, быжыг кадыкшылды, тайбыңны, эки чүүлдерни болгаш чаагай чорукту күзедивис!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының даргазы
В.ВАЛЬКОВ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Төлээкчилер палатазының даргазы
Х.МОНГУШ.

Сүрия КОНГАР

ЧУРТТАЛГАМ ШКОЛА-БИЛЕ ТУДУШ»

Сестерни хоочун башкы Галина Ивановна Черкашинадан бо-ла дыңнап болур. Кызылдың № 8 нийти билиг ортумак школазының математика башкызы. Башкы эртемниң дипломун холга алгаш, күш-ажыл намдарын бо школазыңа дээш, амгы бо хүннерге чедир 53 чыл дургузунда чедишкениң ажилдап чуртталганын айттырар.

«Башкы» деп сөс кижилерниң бүрүзүнүң ийишкенин чылыг сактырыш-тырар. Башкы — эң күчтүгү сөс. Ол ава ышкыш-тыг, чоок болгаш бүзү-рүк ошол ышкыш башкыны ийи-ла деп турары анаа эвес. Эрге өг-бүлөсүндө кижиге огу — ава, а бажыңдан — башкы. Бичии чаш чы-кырыңа чаяаттынып тө-ү, уруглар сады баар на-ре, анаа ону бир дугаар хүлээп алыр. Ол кижилер башкы биле оон дузалакчы. Чаштарның чаа коллекти-визмден эргим улус чок. А эртем-билиг делегейиниң кызыл-база бир башкы

уткуп хүлээп алыр. Ол номчуп, би-жип билбес чаптанчыг «курзукпай-ларны» үжүк-бижикке өөредир-биле боттарының «чалгыннарының адаанче» кирип алырлар. Башкы деп хүндүлүг болгаш буянның мер-гежилди шилип алганнар, олар-ның кылып чоруур чымыштыг ажы-лы дээш черге чедир мөгөйип чо-руур бис. Оларны шүлүкчүлөр бол-гаш чогаалчылар боттарының чо-гаалдарыңа алгап-йөрээп турар.

Улуг-Хемниң ол чарында шко-лага барып, Галина Ивановнаны класкын тып чедер бис. Кичээл болуп тур. Башкының оожум-топтуг тайылбырын өөреникчилери дың-нап, ажилдап олурлар. Башкыны кандыг болурун, өөреникчилери

база шак-ла ыңдыг болур дээр болгай. Класстың шиммэн чогуңдан башкының аажы-чаңын тодарадып билдирис. Чапсарже коңга эткен соонда, классче кире бердивис. Чазык арын-шырайлыг, чылыг хү-лүмзүрүлүг, эвилең-ээлдек башкы бисти уткуп алды. Башкы хүнүн уткуштур байыр чедиреривиске, улуг өөрүшкү-биле хүлээп алды. Чапсар үезин ажыглап, бодунуң дугайында кысказы-биле чугаалап бээрин билдирис. Галина Иванов-на: «1954 чылды дыка эки сактыр мен. Чүге дизе ол чылын башкы институту (учительский институт) ажиттыңан. Бистер, эш-өөрүм, шупту дыка өөрүп турган бис, чүге дээрже ырак чорбайн, маңа башкы

эртемниң чедип алыр күзелювисти боттандырып алырыңа. Республи-кадан дашкаар чоруур дээрже, ак-ша-хөреңги хөй херек болгаш, бис-терде ыңдыг арга чок турган. Ын-чангаш башкы институту ажитты-нар, дыка хөй эш-өөрүм-биле кирип алган бис. Баштайгы ийи чыл-дың курузун өөренип доозуптары-выска, педагогика институту ажит-тыңан. Өөрлерим-биле ынаар өөренип кирер дээривиске, башкы кадрлар четпейн турар дээш бисти ажилдадып чорудупкан. Оон 4 чыл дургузунда бот-өөредилге-биле башкы эртемни доозуп алдым. Оон эгелээш-ле бо школада ам-даа ажы-төлдү өөредип чор мен. Сам-быра мурнунда 53 чыл бараан болуп чор мен. Мен ажилдап эге-лээримде-ле эки башкылар тава-рышканыңа дыка өөрүүр мен. Л.Л. Волгина-биле үр чылдарда кады ажилдаан мен. Ол ажилыңа бер-динген, биче сеткилдиг, сагыш-сеткили долу өөрүшкүлүг кижилер. Ба-за ол ышкыш ам-даа кады ажилдап чоруур коллективим менээ чоок болгаш эргим. Школаның ханалары дээрже, мээң бажыңым-биле дөмей. Ажилдың чедишкенинде эң-не кол чүүл — аныяк салгалды төлөпиг кижилер кылдыр өөредип кижизиди-дери, оларның бүзүрелин чаалап алыры, быжыг харылзаа тудуп алы-ры болгаш бот-боттарың билчири. Кижилерниң ажил-херээ до-раан-на бүдө бербес болгай. Өөреникчилерниң аразында база ыңдыг, бир кижилер чиик билип алыр, а өскези бергедежи берип болур. Ынчангаш бо таварылгада өөре-никчи кижиниң иштиги сагыш-сеткилин билдир алыры болгаш оон-биле нийти дыл тып алыры чугула. Башкы болганымга өөрүп чоруур мен. Мээң амыдырал-чуртталгам школа-биле тудуш деп бүзүрелди-биле чугаалап болур мен» — деп чугаазын доосту.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

Чаа эмнелге пунктузу

АК-ТУРУГЖУ- ЛАРНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Чаа-Хөл кожуунун 1,5 мун чурттакчы чонунг Ак-Туруг суурун-да чаа фельдшер-акушер пунктузу ажиттыңан. Суурун чурттакчыла-рыңа ол езулуг улуг өөрүшкү бол-ган. Ак-Туруг суурун чаны-биле эртер кол, улуг автоорукка (Кы-зыл-Ак-Довурак) орук-транспорт озал-ондаа болганчок-ла болгу-лаар. Суурда эмнелге пунктузунуң машина-балгат чок болгаш амгы үениң эмчи дериг-херекселдериниң чедишпези-биле когараан кижилерге баштайгы эмчи дузазын дарый чедирериниң аргазы чок болуп турган.

Озал-ондакка таварышкан кижилерни Чөөн-Хемчик азы Улуг-Хем кожуун эмнелгелеринче бир шак азы бир шак чартык иштинде чедирер уjurга таварып турган. Ынчангаш республиканың чонунуң дилээ-биле фельдшер-акушер пунктузун ында тургусканың кол чылдагааны ол.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шол-бан Кара-оол когараан кижилерни эмнелге черлеринче дарый чедире-ринге болгаш орук озал-ондаанга таварышкан кижилерниң амы-ты-нындан чарлыр чоруунуң кызырлы-рыңа чаа ажиттыңан фельдшер-акушер пунктузу улуг уjur-дузалыг болур дээрзин демдеглээн. Амгы үеде Ак-Туруг чанында улуг орукта республиканың акша-хөреңгизи-биле септелге ажилдары чоруп ту-рар. Нийтизи-биле ук девискээрде оруктуң септелгезинге 62 млн. рубль көрдүнгөн.

«2010 чылга чедир көдээниң со-циал сайзыралы» программа-биле Ак-Туруг суурда фельдшер-акушер пунктузун туткан. Медицина ачы-дузазын дарый чедирери-биле ол ук эмнелге пунктузунга «УАЗ-469» автомашинаны аңгылаан.

Бистиң корр.

"ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ" ДЭЭД ТӨРЭЭН ТЫВАВЫС ДЭЭД

Башкылар хүңү-биле

Хүндүлүг башкылар!

Алдын күстүн бир кайгамчык хүнүнде, октябрь 5-те, бистиң чуртувус Башкылар хүнүн демдегелеп турар. Бо онза байырлалда Силерге, башкыларга, эң-не эки күзүшкүннерни йөрээп, амыр эвес, ынчалза-даа хүндүткелдиг ажылыңар дээш мурнуңарга күдүк басып, черге чедир мөгейип тур бис.

Бистиң амгы өөредилге системазы он-он чылдар бурунгаар тургустунган. Ол үениң иштинде башкылаашкын ажил-чорудулгазы канчаар-даа аажок бурунгаар базымны кылган. Российжи өөредилге амгы үеде делегейде эң депшилгелиг системаларының бирээзи болуп артпышаан.

Бөгүнгү аныяк-өскөн — мурнунда өске салгалдардан дыка ылгалдыг. Олар кызымак, эртем-техниканы эки сайгарар, амыдыралда бот-тускай чорукту көргүзерин оралдажыр апарган. Ынчал кээрге, амгы өөредилге-кижизидилге ажылы башкы кижиден чогадыкчы чорукту негеп турар.

Ада-чурттуң улус өөредилгезинде болуп турар амгы чаартылгалар, күрүнениң талазындан улуг деткимче чаа аргалар, көрүштер-биле ажилдаар байдалды башкыларга тургузуп турар. Бистиң башкыларывыс үениң негелдезинден чыдып кагбайн турар деп чүвени билир бис.

Амгы школаның кол сорулгазы өзүп орап салгалга өөренир күзелди, чүткүлдү болгаш харысалгалыг чорукту хевирлеп тургузары болур. Шынал-ла, келир үениң төлөптүг хамаатызы, а ынчал кээрге, Тываның келир үези чер-черлерде школаларда, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде кижизиттинип турар болгай. Силер, башкылар, ол идегелди бадыткап турарыңарга быжыг бүзүрелдиг бис.

Ынак Башкыларывыс Силерге чогадыкчы ажилды, дыңнангыр өөреникчилерни, быжыг кадыкшылды болгаш аас-кежикти күзеп, йөрээп тур бис! Силерниң сүлдө демдээр, хей-адыңар кезээде бедик болзун! «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тыва регионалдыг салбыры.

Мен өөредилге шугумунда бүгү назынымда ажилдап чор мен. Баштай Кызылда күрүнениң педагогика

Фаина Михайловна БАРТАН, ТывКУ-нуң педагогика институтунуң башкызы, педагогика эртемнериниң кандидаты.

институдунга, оон соонда Тываның күрүне университетинге он-он чылдар иштинде башкылап ажилдааш, республиканың ниити билиг школаларына чүс-чүс тускай дээди эртемниг башкыларны белеткеш-тим. Амгы үеде ол-ла ынак ажилымда ажилдап чоруур мен.

Улус өөредилгезиниң адырында улуг чаартылгалар каш чыл улаштыр чоруп турар. Чурттуң, оон иштинде республиканың, ниити билиг школаларына хамааржыр «Өөредилге» национал телевидел

чуртка боттанып эгелзэн соонда, ында өскерилгелер каракка көскү апарган. Күрүне чаа өөредилге программалары-биле ажилдап турар чогадыкчы башкыларны, ол ышкаш школаларны тускай грантылар-биле шаңнап, оларның материал-техниктиг баазаларын быжыглап турар.

Бо чаартылгалар чурттуң дээди өөредилгеге системазын база оюп эртпзэн. Дээди өөредилге черлеринден негелде шыңгыраан, ынчалза-даа оларга күрүне дузазы

база улгаткан. Бо хамык улуг төлөвилелдерни «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның эгелзешкини-биле каш чыл улаштыр чорудуп турар. Ынчангаш мен чаңгыс адырда ажилдап-чурттап чоруур эш-өөрүмге Башкылар хүнү-биле байыр чедирбишаан, ТР-ниң Дээди Хуралынче каш хонгаш эртер соңгулдаларда «Чаңгыс демниг Россия» партияны деткип, оон кандидаттары дээш бадылаарынче кыйгырып тур мен.

«Чаңгыс демниг Россия» — боттуг ажил-херектерниң, бүзүрелдин партиязы-дыр. Мен ол дээш бадылаар мен!

«ЭП-НАЙЫРАЛДЫ, ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕНИ ИШТИМДЕ ДИЛЕП ТУРДУМ»

Лариса Күжүгетовна ШОЙГУ — РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында Кадык камгалал талазы-биле комитеттин болгаш «Чаңгыс демниг Россия» фракцияның кежүгүн. Ол эрткен неделяда Тывага каш хонук иштинде ажилдааш, Москвага дедир чорупкан. Сентябрь 2-де ТР-ниң Чазааның Бажыңына республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле ужурашкан, оларның салган айтырыгларына харыылаан. Бөгүн оларның чамдыктарына кысказы-биле доктаар-дыр бис.

Бюджет болгаш эмчи

камгаладылгаларының дугайында РФ-тиң Чазаа чурттуң кол сан-хөө документизи болур 2011-2013 чылдарның бюджет төлөвилелин Күрүне Думазында бо хонуктарда кириген. Ынчал кээрге, ону хүлээп алырының талазы-биле чылдың бир эң берге, чымыштыг ажылы эгелээр.

Тываның парламенти республика бюджетин чылдыңна РФ-тиң бюджетке хүлээп алдынган соонда, озалдап хүлээп ап турар. Мындыг чорук дараазында чылда республикага эргежок чугула сан-хөөнү федералдыг органнарда камгалаарына элчок байдалды тургузуп турар. Чижээ, Тываның хөгжүм-шии театрының септелгезинге херек акшаны федералдыг 3 яманың бюджетин катал эде көрдүрүп тургаш, чедип алдывыс. Республиканың көдээ аныяктарының чуртталга оран-савазының тудуунга дузаламчы акша-хөрөңгини база-ла РФ-тиң көдээ ажил-агыл яамызы-биле катал-катал чугалажып, дилеп тургаш, немей киридивис.

Ылап-ла медицина камгаладылгаларының дугайында федералдыг хоойлунуң төлөвилели Күрүне Думазында база кирген. Мээң кежигүн кылдыр кирип турарым Кадык

камгалал талазы-биле комитетке чүгле эм-таң-биле хандырылга айтырыгына хамааржыр 500 ажыг эдилгелер кирген. Мен ТР-ниң Ылап-ла медицина камгаладылгаларының фондузунуң удуртулгаларына федералдыг хоойлу төлөвилелинге боттарының санал-оналын, мен оларны комитетке улаштыр деткирим-биле, дарый кириерин саналдадым.

Хоойлужудулга палатазының ажылының дугайында

Мен бодаарымга, республиканың Дээди хоойлужудулга органының депутаттары эки ажилдаар ужурулг. Оларның аразында чамдык депутаттарны санаваска, ажилына келбейн турар улус бар болуп турар. Мен бодаарымга, депутаттар сонгукчуларының мурнунга харысалгалыг, күсөкчи эрге-чагырга-биле демниг болгаш доктаамал ажилдаар ужурулг. Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттары оларны хажыдып турары канчап-даа таарышпас. Олар республиканың бо чылгы бюджетинче өскерилгелер кирибейн тарай бергенер.

Федералдыг программалар дугайында

Амгы үеде чуртта боттанып турар федералдыг программаларының барык дөгөрезин «Чаңгыс демниг Россия» партияның КД-де эң улуг фракциязының эгелзешкини, контролю-биле боттанып турар. Чижээ, көдээ кадык камгалал черлери чурт деңгелинге мындыг улуг деткимчени кажан-даа албайн турган. Амгы үеде республиканың кожуннарында фельдшер-акушер пункттары (ФАП-тар) ажиттынып турардыр. Ак-Туруга ажиттынар деп турар ФАП-биле таныштым. Ону дыка эки кылып белеткээндир. Бо эмчи пунктузу ажиттынайын тур-

гаш-ла, улусту хүлээп ап эгелзэн.

Амгы үеде чурттуң кадык камгалалын чаартырының талазы-биле федералдыг тускай сорулгалыг программаны ажилдап кылып турар. Бо программага Тываның сонугулдарын камгалаар мен.

Күрүне деткимчезиниң дугайында

РФ-тиң бюджетин — социал уланышының. Россияга саң-хөө кризиси эгелзэн соонда, чурттуң бюджет адырының ажилдакчыларының шалың акшаларын түр өстүрбейн барган. Ынчалза-даа ол үеде пенсионерлер берге үени чүгээр чурттап эртип алыры-биле пенсия акшазын чоорту 40 хуу өстүрген. Иениң капиталын көдээ черлерге бажың-балгат тудуп, садып азы ипотекалап алырынга чөпшээрээр хоойлу төлөвилелин Күрүне Думазында ажилдап кылган. Ону чүгле эки барымдаалаары арткан.

Республиканың экономика- зының дугайында

Тыва бут кырында туруп, экономиказы быжыгып эгелзэн-дир. Ийи чыл бурунгаар безин байдал өске турган. Ынчан ТР-ниң чаа Чазаанга оон-даа берге турганы билдингир. Ажил-агыл ында-мында «хайнып» турар, өскерилгелер каракка көскү апарган. Көдээ черлерде мал-маганга белеткээң хөпзэн-сарааттар орук дургаар эндер-дир. Тыва интеллигенция «оңгарлып» келген. Кызылда-даа, кожуннарда-даа чуртталга оран-савалары, социал болгаш культура объектилери ажылгалга кирип турар апарган. Ол эки-дир.

Кожууннар-биле ажилдары- ның дугайында

Республикага келген санымда кожуннарже үнүүшкүннерни кылып турар мен. Меңээ Эрзинниң, Каа-Хемниң, Барыын-Хемчиктиң

болгаш Чаа-Хөлдүн тус чер хуралдары, чагырга черлери-биле ажилдаары эптиг болуп турар. Бай-Тайганың кожун чагырыкчызы эки ажилдыг кижидир. Тес-Хемге социал айтырыглар талазы-биле багай эвес ажилдадывыс. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының эки ажилын демдеглес аргажок.

Күзелдериниң дугайында

«Цэчелинг» хүрээзиниң артында 8 субурганны ажыдып турда, тыва чонумга чүгле амыр-тайбың чорукту, аразында эп-найыралды, чөпшээржилгени иштимде дилеп турдум. Олар бот-боттарындан дайзыннар дилевезин ынчан база диледим.

Дунмам Сергей Күжүгетович-биле «Тываның алдарлыг кижилери» деп чыынды номнар үндүрүлгезин деткир сорулга хүлээнип алдывыс. Бир дугаар ном Максим Мунзукка тураскааткан болур. Оон терзэн, чоок кижилериниң материалдар чыып эгелзэрин сүмелзэн бис.

Москвага буддистчи дуган тудуунуң дугайында

Москвада Мөгейиг даанда Ада-чурттуң Улуг дайынынга тураскааткан комплекске буддистчи фронтуларга тураскааткан дуган тудуунуң айтырынын мурнунда шийтпирлээн турган. Ону бистин, тываларның, эгелзешкини-биле хүлээп алган. Бо чугула эгелзешкини Россияның өске буддистчи республикалары база деткип турар.

Валентина Өдүр
ДӨМҮР-ООЛ,
Кызылдың № 9
зиязының директо
тиң алдарлыг ба
ТР-ниң Улустуң ба

Кызылдың №9 ортумак зиязы ажиттынгандан бээр орап салгалга ниити билин бишаан, оларны тыва чаагай чанчылдарына, культуразына болгаш төөгүзүңгө өөредип-киришип алган уланыышын шын болгаш ажыктыг башкы ажил-чорудулгаларында нелдери көргүзүп турар.

Гимназия — чүгле республика эвес, а чуртта эң тергин ажил ниити билиг өөредилге черле бирээзи. Оон түңнелинде элзэ башкыларывыс үр чылдарда түңнелдиг ажилдары дээш бүрү күрүне шаңналдарын, лүг аттарны алган. Чогаад ажилдары, чаа өөредилге программаларын шиңгээткен. Г.Н. Дешпи, А.О. Данзорюн — тиң Президентизиниң, С.Ч.Ш. Маадыр, Ю.Ш. Март-оол — Т. Чазааның Даргазының, Н.Н. Кызыл хоорайның мэриниң акшаларының эдилекчилери ганнар. Бо дээрже үнелеткен кыларның чүгле чамдыкы Гимназия — эң эки ажилы РФ-тиң Президентизиниң гразының 2 дакпыр эдилекчизи.

Бо шаңналдар башкы чымыштыг ажылынга бедик үнүлүг хүндүткел-дир. Күрүнени талазындан ындыг деткимче башкыларның чогадыкчы тура-соо оларның хей-адын бедидеридиг болуп турар.

Бөгүн — Башкылар хүнү, чангаш бүгү башкыларга чымыштыг чедиишкүннерни, аажыкты болгаш кадыкшылды ор мен!

Мен «Чаңгыс демниг Россия» партияның эгелзешкини-биле чуртуп турар хамык-ла ажилдар оон иштинде ниити билиг шалырында чорудуп турар ажилдарны, деткип турар мен. Мен удурткуч башкы кижиге, тудуу сорулгаларыг ажилдаарга болуп турар. Бо чылдар иштинде дыка хөй боттуг ажилдарны «Чаңгыс демниг Россия» партия дээш ТР-ниң Дээди Хуралы соңгулдаларында бадылаар. Шак ындыг шилилге кылыр силерни, башкыларны, кыйгыр тур мен!

(Арынны өртөктүг парлаан).

ТЫВА. Өзүдениң базымнары

ОНЗАГАЙ ШЫНАРЛЫГ АРЖААН СУУ

«Чагытай» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези хейлиг аржаан бүдүреринин чаа цегин немей ажыдып, ажилчы олуттары немей тургусканы ажилчы неделяның баштайгы хүнүнүн онзагай алуускуну кылдыр демдеглеттинген. Ооң ажыдышыкынынга анын Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, ТР-ниң көдээ ажил-ый сайыды В.И. Ендан баштаан хүндүлүг аалчылар киришкен.

«Чагытай» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде 44 кижиге ажилдап, 20 хире аңгы хевириниң бараанын бүдүрүп турар. Оларның аразында савалаан бо аржаан суун бүдүрүп эгелээрде бүгү талазы-биле шинчилелдерин эрттирген. Ол «премиум» — тергиниң шынарлыг класска хамааржыр эң-не арыг, онзагай шынарлыг болгаш эң-не эки амдангы сугларга хамааржыр деп үнелелди алган суг бооп турары-биле ылгалдыг болгаш Россияда эң-не дээр диктен 5 аржаан сугларының санынче

кирип турары чоргаарал-дыр. Республиканың агроулетпүр комплекзин сайзырадып хөгжүдери — кол сорулга. Ногаалардан консервалаан янзы-бүрү аш-чем барааны бүдүрер ногаа заводун ажыдары база хаван азыраар комплексти тударын бо чоокку үениң планында кириген. Ону чедип алырының бир базымы — ажилдап билер, аазаан чүүлүн херек кырында боттандырыптар депутаттары соңуп ап, Чазак биле парламенти-ниң кады билчилгелиг ажилдажылгазын чедип алыры-дыр. Ооң соонда Тываның бурунгаар хөгжүлдери оон-даа херин базымны кылыр дээш, суг — амыдыралдың эгези-дир, аас-кежиктин доңу ыш-каш, төңчү чок мөңгө чуртталганы оштаан сүлдө демдектиг бистиң аржаан сугларывыс чүгле Тываның чурттакчыларынга эвес, Россия-ның, харын-даа бисти манаваан делегейин чурттарынга тарай бээр дээрзинге чигинмес мен деп, республика баштыңы чугаазын бурунгаар көрүүшкүн-биле дооскан.

Айлаң МОНГУШ.

2010 чылдың октябрь 10 — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының хүнү

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарына кандидат

Зоя Юрьевна ДОРЖУ: ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ САЙЗЫРАЛЫ — АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧАА ШЫНАРЫ

Чараш, тааланчыг болгаш айыыл чок хоорай — оруктарның септелгези, арыы болгаш чырыы, подъездилерниң болгаш бажыңнар даштының чаагайжыдылгасы.

Чурттаар оран-сава, школалар болгаш уруглар садтарының тудуу — «Эргижирзэн чурттаар оран-сава», «Чедип алдыгыр чурттаар оран-сава», чединмес болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чиигел-делиг амыдырал-хандырылга, «Уруглар садтарын-уругларга».

Өөредилге, эртем, культура болгаш спортту Тываның сайзыралына. Тываның күрүне университетинге амгы шагның эштин бас-сейиниң спорт-кадыкшылга комплекзин тудары; школа доозукчуларына чурттуң дээди өөредилге

черлеринге бюджет олуттарының санын көвүдедири; улуг инвестиция төлөвилелдеринче кирип турар археология-ның тураскаалдарын камгалап арттыры; Көдээ культура бажыңнарын демни-биле холга алыры, оларны компьютер техниказы-биле хандыры, электрон-нуг библиотека четкизин ханды-рары.

Аныяктарның энергиязын болгаш эгелекчи чоруун — Тываның чаагай чоруунга!

Күш-ажылдың хоочуннарынга болгаш пенсионерлерге хүндүт-кел.

(Өртөктиг парлаан).

ЧАА БҮДҮРҮЛГЕЛЕР АЖЫТТЫНГАН

1. Чигирзиг цех

Сентябрь 3-те Кызыл хоорайның Ровенская кудумчузунга угда ийи чаа бүдүрүлгени ажиткан. Оларның бирээзи үнениң «Кондитер фабрикасы» унитарлыг бүдүрүлгези болган. Бо фабриканы ажыдарын барык он чыл бу-наар бодап алган турбузе, объектини чүгле бо күзүн алаалга кириер аргалыг болган.

Чигирзиг цехтеринде ажилчы продукциялар.

яамызы бо фабриканың тудуунче эрткен чылын 18,3 миллион рубльди, а бо чылын 18,6 миллион рубльди үндүрген.

— Бо чаа бүдүрүлге чери до-лузу-биле ажилдай бээрге, аңаа 400 хире кижиге ажилга хаара туттунар. Бо хүннерде ажилгалга баштай кириген торт болгаш пирожное цегинде 45 кижиге ажилдап эгелээн. Фабриканың кол технолог Ольга Викторовна Орлова — Новосибирск хоорайдан чалаткан специалист, кончук кыска хуусааның иштинде оларны өөрет-кеш, баштайгы продукцияларны бүдүрүп үндүрген — деп, кондитер фабрикасының директору Сергей Владимирович Козей меңээ чугаалады. Оларның бүдүрген торттары, шынап-ла, кончук чаагай, эки шынарлыг деп чүвени ажыдышкын үезинде кылган дегустация илереткен.

Бир эвес бүдүрүлге чери ылап долу күчү-күжү-биле ажилдай бээр чүве болза, а ол дээрге, чылда барык 2900 тонна чигирзиг чөм-дир, ол республиканың чурттакчыларының кондитер кылыгларына хереглелин 3,3 катап хөйүнү азы 374 миллион рубльдин продукциязын бүдүрер апаар.

Фабрика алды янзы продук-цияны бүдүрер. Ол дээрге янзы-бүрү шоколадтыг конфеталар, ка-рамельдер, печеньеелер, зефирлер, торттар дээш, өске-даа кылыглар-дыр. Бо продукцияларның ассорти-ментизин тургузуп тургаш, диета сагып турар азы хөй чигир чип бол-бас улустуң эрге-ажыктарын база өөренип көргөн. Фабрика чылда барык 1000 тонна чигирзиг болгаш сэндвич печеньеелерни бүдүрер.

Ийи хонук бурунгаар фабрика-ның чүгле торттар болгаш пиро-женоелер цегиге ажиттынган. Чүгле бо цех удавас 150 аңгы кылыглар-ны бүдүрер. Оларны бүдүреринге 15 миллион рубльге делегей үле-герлеринге дүгжүп турар итали болгаш Ада-чурт дериг-херексел-дерин саткаш, эптеп тургускан. Торт кылыгларының 1 кг-де орту-

Хостуг хирешке делегейде ады-сураа алгаан тыва спортчулар Лориса Ооржак биле Буян Биче-оол база ажилчылары киришкен.

мак өртээ 200 рубль болур. Бо цех-ти ажыдыптарга, продукцияларга республиканың бот-бүдүрүлгези 22 хуу өзе бээр.

Черле ынчаш, кажан фабрика долу күчү-күжүгө ажилдай бээр-ге, чоок-кавы регионнарже Тыва-ның «чигирзиг» продукциязын сөөртүрүнүң аргазы база тургус-

тунар. Амгы үеде фабриканың кол инвестору Новосибирск хо-орайдан «Долина» фирма болуп турар.

Фабриканың байырлыг ажы-дышыкынынга ТР-ниң Дээди Ху-ралының депутаттарына «Чаңгыс демниг Россия» партияның кан-дидаттары база киришкен.

2. Тудуг комбинатының бирги ээлчээ

Ол-ла хүн Кызылга база бир ажиткан бүдүрүлге чери — «СК-Ринтер» ниитилелдин тудуг материалдары бүдүр-риниң талазы-биле тудуг комбинатының бирги ээлчээниң ажилчылары болган. Республиканың тудуг үлетпүрүн-ге бо чугула бүдүрүлгени эрги турган «Реалбаазаның» девискээринге ажиткан.

Республикада тудуг ажилдары, ооң иштинде хуу оран-сава тудуглары, дыка сайзырап турар. Сөөлгү ийи чылда хуу чуртталга бажыңнарының тудуглары барык үш катап өскөн. Кызыл хоорайда-даа, кожууннарда-даа чорааш, чаа туттунган бажыңнары кижиге көрүп болур. Ынчал кээрге, бедик шы-нарлыг, ынчалза-даа өртээ шору-чик, чараш тудуг материалдарын-га хереглел республикада чылдан

чылче өзүп турар.

ТР-ниң Чазаа хуу чурттакчы-ларның болгаш организацияларның тудуг материалдарына хүн бүрү өзүп турар хереглелин хандыраы-биле чаа бүдүрүлге күчүлерин ажыдар ажилдарны доктаамал кылып турар. Шак ындыг ажил-дарның бирээзи — Россияда бил-дингир «СК-Ринтер» (Санкт-Пе-тербург хоорай) ниитилелдин бо бүдүрүлгези хамааржыр.

Ол баштайгы үеде Кызылга сэндвич-панельдерни (бажың тударына белеткээн улуг калбак кезектерни) бүдүрер. Бо цехтин бир хонукта бүдүрүкчү күжү 1400 дөрбелчин метр панель болуп турар.

Чаа бүдүрүлге чери полисти-ролбетон кылып үндүрер чаа дер-иг-херекселди база садып алган. Ол шакта 5,3 кубометр тудуг блок-тарын (тууйбуларны), бүдүн ха-наларны бүдүрер аргалыг.

Сэндвич-панельдерни иштинден чаа материал — полистирол-биле чылыглан чуга каң демирлерден кылып бүдүрер. Оларның кылыны чагыкчыларның күзелинден ха-мааржыр. Оларны янзы-бүрү тудуг объектилерге: инек кажаларының, биче куш фабрикаларының, ногаа, тараа шыгжаар черлерин, садыг-лар, складтар бажыңнарының, соо-дукчу камераларның, спорткомпл-екстер, үлетпүр бажыңнарының тудугларына болгаш көвүрүг ту-дуунуң кезектеринге дээш, өске-даа чүүлдерге ажилдап болур.

— Бо тудуг материалдарының онза талалары — оларны садып алгаш, тудуг ажилдарын дүрген чорудары, чарыгдалдарны эвээже-дири болгаш кандыг-даа ажилдар-га оларны ажилдап болуру. Пан-ельдерни тус черин агаар-бой-дузун өөренип көрүп тургаш ажилдап кылган. Ооң ажилдап кы-лыкчылары ындыг материалдан туткан бажыңнар чылыг боор дээрзинге магадылалды берип ту-рар — деп, «СК-Ринтер» ниитилел-дин директору Артур Сергеевич Новиков бүдүрүлгениң ажилчы-кынының үезинде чугаалаан.

Республиканың тудуг үлетпү-рүнде бир чугула бүдүрүлге ам ажиттынган деп дидими-биле чу-гаалап болур. Ол республикага ту-дуг ажилдарын шапкынчыдарына дузалаары чугаажок. Байырлыг ажилчылары ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.Дамба-Хуурак киришкен.

Кызылга ийи чаа бүдүрүлгени ажилгалга киригени-биле ол хүн байырлыг концерт дүш соонда эгелээш, кезээкиниң 20.00 шакта чараш фейерверк-биле Улуг-Хемниң эринге, Тываның 5 чылы аттыг стадионун девискээринге доозулган.

Виктор САНДАР.

Авторнуң болгаш Виталий ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруктары.

БУЯННЫГ БАШКЫВЫС

Октябрь 5—Бүгү Россияда башкылар хүнү. Башкылар деп кымнарыл? Олар дээрге, ажы-төлдү ынай бичизинден үжүк-бижикке өөредип, эртем-биликке чедирип, нийтилелге херек кижилер кылдыр кижизидер буянныг улус-тур. Школага бичин уруглар башкыларын бо-ла «авай» деп адай кааптар ийик, шынап-ла, кижиниң башкызы ийи дугаар авазы-дыр дээр-ле шын.

Мен Кызылдың №1 школазын дооскаш, ТКУ-нун филология факультетинин орус дыл талазынче кирип алдым. Аңаа бистерни, бирги курстун сургуулдарын, бир-ле дугаар чылыг-чымчаа-биле уткуп, хүлээп алган башкы — Бичен Кыргысовна Ондар. Ол — Тываның күрүне университетинин филология факультетинин орус дыл кафедрасынын эргелекчизи, филология эртемнеринин кандидаты, доцент, 90 ажыг эртем ажылдарынын, тыва топонимика болгаш өөредилге номнарынын автору, Россия Федерациязынын улус өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы. Ол амга чедир орус, тыва дылдарны шинчилеп, оларны башкылаарынын методиказын өөредип, аңаа хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдарын кылып чоруур. Чогаалдарда черлер аттарындан аңгыда, кижилерниң хуу аттарын база сонургалды-биле шинчилеп, эртем статьяларын үндүрүп турар.

Бичен Кыргысовна — биче сеткилдиг, дузааргак, эриг баарлыг, кады ажылдап чоруур эш-өөрүнүн аразында хүндүткелдиг башкы. Бодунун билиин, күжүн, сеткил байлаан аныяк салгалга дамчыдып чоруур. Чаа өөренип чедип келген бистерни бүгү чүве-биле таныштырып, бодунун уруглары дег сагыш чоаар. Ол орус чугаа культуразын бедидер талазы-биле лекцияларны номчуп, семинарларны эрттирип турду. Оон эрттирген кичээлдерин солун, хөглүг болгаш билип алдынгыр. Ынчангаш башкынын кичээлдерин четтикпейн манаар турган бис. Өөренип эгелээнивистен бээр элээн шуудай берзивице-даа, буянныг башкывыс «Канчап тур силер, кайда бергедежил тур силер?» — дээш, сагыш чоап, айтырып кээр. Ынчаарга башкы-биле ававыс дег ажык чугаалажып, боттарывыстың өг-бүлевисте безин тургустунуп келген берге айтырыгларны оон чажырбас турган бис. Кады ажылдап турар эш-өөрү башкыларынга база чоок угбазы

ышкаш.

Бичен Кыргысовнаның доостурган сургуулдары ам бүгү Тывада тарай берген болгаш, улуг, бедик дугаалдыг кижилер апаргылаан. Ынчангаш бо буянныг башкыны республикада билбес кижиге ховар-ла боор. Ол кезээде омак-хөглүг, эрес-сергек, хүлүмзүрүп чоруур. Оон аныяксы, чаражы, чыл келген тудум-на, улам дендээн. Ажыл-ишчи, кечээ, чиик-сергек чаңы ону каастап чоруур. Мергежилге ханы бердинген башкы чүгле Тываның эвес, Россиянын болгаш харын-даа даштыкы чурттарда безин башкылар, эртемденнер-биле сырый харылзааны тудуп, ажылдап чоруур.

Бичен Кыргысовна бодунун өг-бүлезинин дугайында мынчаар чугаалаар:

— Өөм ээзи Мөңгүн-оол Опанович-биле бир-ле дугаарында 1962 чылда школага таваржы берген бис. Ол дыка-ла онза үелер турган. Школачы найыралавыс хевээр артып, өг-бүлө тудуп, амыдыралчы чүүлдерге өөренип алдывыс. Өөм ээзинин ада-иези 12 ажы-төлдүг, мээң база ол хире. Ынчангаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң уруглары болгаш ажылдан черле салдынмаан бис. Ажыл кижини хаара тудар, чалгаа чоруктан уштуп, кызымак чорукка өөредир болгай. Кандыг-даа ажыл кижини каастаар, ол ылап-ла шын. Аныякыда кым бооп ажылдап чорбавыс дээр: вахтер, коммендант, лаборант, аштакчы дээш-ле, баар. Турцияга тургаш, ол чоннун ажылчын-кежээзин магадап ханмас чордум. Бичин чаштар безин базаарда чүү-хөө саткан олурар. Быжырган далганнарны бажында тапты кончук кыл-

Б.К.Ондар өг-бүлезин-биле. Өг-бүлө архивинден.

дыр салып алган, садып чоруур. Ол дээрге 7-9 харлыг оолдар, уруглар-дыр. Ажыл кижини черле багай чүвеге чедирбес.

Бичен Кыргысовна биле Мөңгүн-оол Опанович 40 ажыг чыл эгин кожа чурттап, ийи ажы-төлүн өстүрүп, эртем-биликке чедирип каан. Олары ада-иезинин изин истеп база башкылар болган. Улуг уруу Елена Мөңгүн-ооловна — хоорайнын өөредилге департаментинин методист, арга-дуржулгалыг башкы. Хеймер кызы Лилия Мөңгүн-ооловна Москваның күрүне университетин дооскаш, башкылап турар. Амгы үеде психология эртемнеринин кандидаты, ТКУ-нун педагогика, психология кафедрасынын эргелекчизи. Уруглары кайызы-даа өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болгаш олар боттары безин кырган-ава, кырган-ача апарган.

Бистер ам университетти доозуп, амыдырал-чуртталгавыс аайы-биле аңгы-аңгы кожууннарда ажылдап-чурттап чоруур бис. Ынчалза-даа башкывыстың хөглүг аажы-чаңын, чараш овор-хевирин сактып бо-ла чугаалажы бээр бис. Башкылар хүнүн таварыштыр ававыс дег буянныг башкы-выска узун назынны, каң дег кадыкшылды база кезээде аныяксыг, чараш чоруурун, ажылынга чаа-чаа чогадыкчы чедиш-киннерни сеткилинин ханызындан күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

«ШЫ»
почтазы

ХҮНДҮТКЕЛ,
ЫНАКШЫЛ-БИЛ

Экии, хүндүлүг редакция!
2010 чыл — Башкы чылы. Мертумак школазын бо чылын дооскаш, Хакасиянын күрүне университетинин дентизи мен. Октябрь 5 — Башкылар күнү. Бо кайгамчык, онзагай байырлар тывып ынак, хүндүлээрим башкыларын тып бижикседим. Ол дээрге эге класс кыларывыс Д.Х. Ооржак база уругтарга А.Ю. Иргит, Рада Шагдыр-биле Антон Балдынович Кууларга бүлөзи. А ол ышкаш школавыс башкыларынга болгаш ажылчын байыр чедирип тур мен.

«А» деп үжүктен эгелеп эртем берген буянныг башкыларывыска зында школаны чедишкинниг доодывыс. Оларнын эрттирип турган уттундурбас кичээлдерин ам-даа кырывыска көстүп, сагыжывыска арттып Мээң өөрлерим шупту чуртувусту аңгы булуңнарында келир үеде школ мергежилинин аайы-биле өөренип бергеннер. Амыдыралдың делгем абыткарып, өөредип кижизидип каан хүндүлээривис чымыштыг ажыл-ишчилери, башкыларга, байырлалы тавыр ажыл-ижинге чедишкиннерни чогадыкчы чорукту күзедим.

Башкы дээрге аныяк салгалды эртемлегейинин экиин ажыдып, өөредип зидер буянныг мергежил. Ынчангаш төрөл аймаамда башкы мергидиглер бар болганда, бо таварыштып лап, оларны база демдеглекседим. Ылың чаа башкы эртемни чедип алган О.А. Чамзы ам Ээрбек ортумак школага англи дыл башкызы болуп ажылдап берген. Кырган-авам Л.У.Монгуш зидикчи башкы кижиге. Ол чаштардык болгаш уруглар садынга хөй дургузунда ажылдап чораан. Амгы дыштанылгада. База ол ышкаш даан С.У. Ондар курзукпайларны үжүк-бичи өөредип чоруур. А ада-мем — база улус. Мындыг башкылар төрөл бел салгалы мен.

Башкы деп сөстү кижиге бүрүзү хүн болгаш ынакшыл-биле адаар болгай чангаш бүгү-ле башкыларга бүгүдөгү күзедим.

Ай-Кыс СА

Хакасиянын күрүне университетинин студентизи.

Шылгараңгай эртемден-педагогтарның байлак дуржулгавына, оларның эртем-методиктиг ажылдарына даянмышан, өзүп оор салгалды кижизидип өөредиринин буянныг үүлө-херээн чорудуп, үениң негелдези-биле дүүштүр өөредилге системазына калбаа-биле ажыглаарынын байлак арга-дуржулгавын сүмележил, тарадыр талазы-биле федералдыг, регионалдыг болгаш республика чергелиг улуг чыыштар удаа-дараа болуп эртип турар.

Башкылар чылында Россия чергелиг «Бот-үлегер болгаш ынакшыл башкылаашкыны» деп Г.Н.Волковтун этнопедагогиктиг III номчулгазы Саха Республиканың Вилуйск хоорайга болуп эрткен. Ындыг онзагай аттыг педагогиктиг номчулга-чыышка өзүп оор салгалывысты чоннун дээр үлегер-чижээнге ынакшылдыг хамаарылга-биле өөредиринин янзы-бүрү айтырыгларын сайгарып, чеди секция ажылдаан. Тывадан чеди этнопедагог башкылар ол шуулганның ажылынга кирип, якут чоннун амыдырал-чуртталгавы-биле таныжып, тус черниң бойдус, чурумалын магадап, боттарывыстың бурун культуравыс, чаңылдарывыс көргүзүп, чедиш-кинниг ажылдаш келдивис. Ук бөлүктү Тыва Республиканың Национал школалар сайзырадыр институтунун директору А.С. Шаалы, Этнопедагогика лабораториязынын улуг эртем ажылдакчызы У.П.Допул удуртуп-башкарып

чораан.

Волковчу номчулга бир дугаарында Алтайга, оон Тывага, бо удаада Саха (Якутияга) эрткен. Мен хуумда үш дугаар номчулганың киржикчизи болур аас-кежиктиг болдум. Кижиге ындыг улуг шуулганга кирип, Россиянын атсураглыг башкылары-биле таныжар, ужуражыр мен деп бодавайндаа чораан, уйгу-дүжүмде чок чораан чүве-дир ийин.

Белен эвес узун орукту эртип, тоолда дег, тос хемни кежил чорааш, адап-сурап чораанывыс Вилуйск хоорайга ийи хүнзеп, бир хонуп четтивис. «Күзээнин — чер, сураанын — тывар» деп чүве ол-ла боор. Кады чораан башкыларымның аразындан чаңгыс-даа кижиге оруктуң ыраан, изиг-халыын, довурак-доозунунга бичин-даа ундарап муңгараван. Оларнын шыдамын, маадырлыын көргөш, езулуг патриотчу башкылар-дыр деп иштимде оларга сагыш-сеткилим ханызындан чоргаарланып, магадап чордум. Ырак черге, узун орукка ындыг кижилер-биле чоруурга ботка шылаг чок, харын-даа чалгынныг куш дег, хостуг, дыштыг. Солун чугаалар, сактыышкыннар, каткы-хөг, ыры-шоор бисти хей-аът кирип, узун оруувус кыскаладып, улам чоокшулажып, харын-даа кады төрзэн кижилер дег, каш-ла хонук дургузунда бот-боттарывыска эргим апарган бис. Олар-биле кады эрткен оруум амыдыралымның бир онзагай арыны болган.

ЯКУТИЯГА БОЛГАН

Мындыг солун оранга, байлак дуржулгалыг башкылар-биле чорааным чугаалап-даа, бижип-даа ханмазым чүүл-дүр. Узун оруу-вустун бир солун чүүлүн лекседим. Мирный хоорайга.

ГЕОГРАФИЯ КИЧЭЭЛИ: СКРИПКА, ФОРТЕПИАНО, ЧАДАГАН, ИГИЛ...

истин школарыс онза-
кола. Бис Кызыл хоо-
төвүндө турар рес-
пубика Р.Кенденбиль
уран чүүл школазында
турар бис. Бистиң
ахта хөгжүмгө, чуул-
танчы-самга салым-
уруглар-даа, оол-
да бар.

школавыста ниити би-
р (кол эртемнер — ма-
тика, орус дыл, тыва
физика дээш, оон-даа
база тускай эртемнер-
тарыныстың шилип ал-
арга дуржулгалыг, бот-
тарының мергежилдинге бер-
динген, ханы ынак болгаш
шыырак билигилг. Оларның
аразындан география эрте-
миниң башкызы Алефтина
Ангыр-ооловна Хомушкунуң
дугайында онзалап бижик-
седивис. Ол — клазывыстың
удуртукчу башкызы. Бисти 5
класстан тура алган. Ам 7-
ги класста бис. Башкывыс
эртемнерге, өөреникчиле-
ринге дыка ынак, кезээде
бистерни эки өөренирин, хөй
билиглер-биле чепсегленген
болурун чагып чоруур. Гео-
графия кичээлдеринде тө-
рөөн черивистин, бүгү деле-
гейиниң агаар-бойдузун, чер-
ниң шывыын, даглар, хем-
нерни, дириг амытаннарны,
үнүштерни дээш, оон-даа
өске солун чүүлдерни билип
ап турар бис. Кичээлдерин-
висте солун викториналар-
ны, конкурстарны, оюн аян-
чурктарны эрттирип турар

бис. Чылдың-на «Картаны
кым эки билирил?», «Чурт-
тарны кым эки билирил?»
деп мөөрейлерни, КВН-нер-
ни болгаш янзы-бүрү солун
темаларга «төгерики стол-
дарны» эрттирип, биливис
быжыглап турар бис. Баш-
кывыс кичээлин хөгжүм бол-
гаш чуулга-биле холбап тур-
гаш эрттирер. Шак ол ки-
чээлдерни дыка сонугаар
бис.

Бистиң башкывыс дыка
кызымак, биче сеткилдиг,
аяныг болгаш үргүлчү ху-
лүмзүрүп чоруур киж. Бис
башкывысты дыка хүндү-
лээр бис. Ынчангаш бо Баш-
кы чылында болгаш олар-
ның байырлалында бүгү
башкыларга кадыкшылды,
чогаадыкчы чедишкын-
нерни күзедивис.

**Р.Кенденбиль аттыг уран
чүүл школазының 7-ги
клазының өөреникчи-
лери.**
Чурукту класстың
архивинден алган.

бис. Чылдың-на «Картаны
кым эки билирил?», «Чурт-
тарны кым эки билирил?»
деп мөөрейлерни, КВН-нер-
ни болгаш янзы-бүрү солун
темаларга «төгерики стол-
дарны» эрттирип, биливис
быжыглап турар бис. Баш-
кывыс кичээлин хөгжүм бол-
гаш чуулга-биле холбап тур-
гаш эрттирер. Шак ол ки-
чээлдерни дыка сонугаар
бис.

Бистиң башкывыс дыка
кызымак, биче сеткилдиг,
аяныг болгаш үргүлчү ху-
лүмзүрүп чоруур киж. Бис
башкывысты дыка хүндү-
лээр бис. Ынчангаш бо Баш-
кы чылында болгаш олар-
ның байырлалында бүгү
башкыларга кадыкшылды,
чогаадыкчы чедишкын-
нерни күзедивис.

**Р.Кенденбиль аттыг уран
чүүл школазының 7-ги
клазының өөреникчи-
лери.**
Чурукту класстың
архивинден алган.

АЖЫЛЧЫН КАДРЛАР БЕЛЕТКЕП...

Октябрь 5 — Россияның башкы хүнү.
Башкыларның профессионал байырлалы. Мен
бодум база башкы болганымда, солун-сеткүүлден
номчуурга, ында чүгле школа башкыларының
дугайында хөйү-биле бижип турарын эскерер-
дир мен. Ынчангаш мен келир үениң, бөдүүн-
даа болза, ажыктыг, чугула мергежилдер өөредип
турар өөредилге албан чериниң дугайында
бижикседим.

Ол дээрке Кызылдың
№ 1 дугаар профессионал
училищези. Ында мээң
уруум Чодураа школаның 9-
ку клазын дооскаш, «социал
ажылдакчы» деп мергежил
талазы-биле өөренип турар.
Ол училищезиниң амыдыра-
лының дугайында янзы-бүрү
солун чуруктарны тыртты-
рып, аңаа болуп турар солун
хемчеглер дугайында биске
чугаалап, көргүзөр киж.
Уруумнуң ында өөренирип
турары сеткилинге таарыш-
кан деп билер-дир мен.

Училищеге чеде бээрке,
арыг-силиг, дерилге-каас-
талгазы эки, шынарлыг.
Уруумнуң башкызын Галина
Каң-ооловна Чурук дээр. Ол

боду база социал айтырыг-
лар башкы. Сургуулдарын
хайгаарап, оларның келир
үези дээш сагыш салып чо-
руур. А технология башкы-
зы Уран Сояновна Имажал.
Ол база сургуулдарны амы-
дыралга бүгү-ле херек, чу-
гула, ажыктыг чүүлдерге
өөредип турар. Бо башкы-
ларның кабинеттеринче кире
бээрке, киж сагыш ыш-
каш болур. Киж оон безин
үнүксейин баар. Бир-ле
солун чүүлдү көрүп, билип,
демдегеп алыр мен.

Училищениң материал-
техниктиг баазасы экижээн
деп санаар-дыр мен. Чүге
дизе ниити чуртталга бажы-
нынга кире бээрке, чырык-

чылыг, арыг-силиг болгаш
өрээлдериниң иштинде де-
рилгеи база эки. Ол бүгү
дээрке училищениң директо-
ру, ажил-агый эргелекчизи,
поварлар, башкылар болгаш
шупту ажилдакчыларның
демниг ажылы-дыр.

Уруум эш-өөрү-биле эп-
найыралдыг, өөредилгезин-
ге сонугалдыг. Ынчангаш
бо өөредилге албан чериниң
бүгү-ле башкыларынга,
ажылдакчыларынга Тыва че-
ривиске ажыктыг кадрларын
белеткеп турары дээш черге
чедир мөгейип, чымыштыг
ажыл-ижинге Башкы хүнүн
таварыштыр чедишкыннер-
ни күзевешаан:

Бачым ишке торлуш
дивес, тура дүшпес,
Башкы киж сагыш ыш-
каш болур.
Амыдырал чазы болур
салгалдарның
Алдын хүнү, чырыкызы
Силер силер! Курай! Курай!
деп йөрээдим.

Евдокия ХЕРЕЛ.

Эрзин кожун.
Мөрен суур.

«БАШКЫ» — ҮНЕЛИГ СӨС

Алфавиттин үжүктөрүн
Ажык үннер аайы-биле
Айтып тургаш өөредип каан
Авыралдыг башкыларым.

Севил-биле Дарыймаа деп
Сергек, омак башкыларым.
Башкыларның чылы-биле
Байыр тудуп бараалгаттым.

Эртем-биле чепсеглеп каан
Энерелдиг башкыларым.
Сагыжымда хевээр силер
Сеткилимден өөрүп чор мен.

Башкылаашкын шугумунга
Үжен-дөртөн чылдар дургу
Бар-ла турган күжүм, билим
Үжүк айтып бараалгадым.

Чаңгысклассчы өөрлерим —
Чартык кезин башкы, эмчи.
Башкы, эмчи хүннеринде
Байырымны дамчыдай.

Башкы деп сөс — үнелиг сөс
Бурган черге хүндүткелдиг.
Башкыларым сургаал сөзүн
Чандыр баспайн сагып чор мен.
Допар-оол ХОМУШКУ.
Бижиктиг-Хая суур.

ОНЗАГАЙ ЧЫЫШ

келиривиске, бисти «УАЗ -
каркалыг машиналыг ийи
ыткуп алган. Якутияның
талакы кожуннарнын
эртивис.

туобуяа хемни паромнап
бис дээн дыңнадыг болган
белеткенип эгеледивис.
ире улуг паром ирги, чүү
анаар ирги бис? Мээң
та ыңдыг бодал кирген.
недип келдивис. Сүлдө-
дыг-даа паром чок, хемниң
ында күчүлүг «Урал»
тур. Оон чанынга бир
доктааган соонда, ол
«Уралга» чүдүрүпкен.
шина чүткенчипкеш, хемче
рупкан. Хемниң суу кабина
турар. Ол машина хемни
ке кайгап-ла тур бис.
ында ээлчегде бисти база
ыңчаар кежирип эгелээн.
машинага бистиң
ысты чүдүрүпкен, а бистер
ыстың иштинде, хемниң
ан ол-бо черлерге көрүп
кежип келгенивисти эс-
бис. Үш-танывазым орук-
кежиге «Уралга» чүдүр-
анывыс, паром оруу оон-
оозулган. Кажан черге
келгеш, сагыш-сеткилим
й бергенде, бичии када
жунум хоозун чүве болган.
чурттакчылары ыңчаар
чанчыккан болгаш орук,

кежиг оларга таныш, чоок болгаш,
тоовас-даа болган. Шак ыңчаар
калбак, делгем Вилюйчанка хемни
кешкеш, Тойбохой суурнуң Г.Е
Бессонов аттыг музейинге доктаап,
ажыл-ижи-биле таныжып, ол
бүгүнү улуг сонугал-биле
көрдүвүс. Беш хемни езулуг шын
паромнап кежип чорааш, Эльгей
суурга кежээкиниң он шакта
четтивис «Бойдус музейи» манап
тур. Ажылынга бердинген ол
музейниң эртем ажилдакчызы Т.
Д. Татаринов орай кежээ-даа
дивейн, бисти 2 кат музей долу
экспонаттарын кайгамчык
хандыкшылдыг, эртем-биле холбап
чугаалап турда, үениң эрткенин-
даа, орукка турупканывысты-даа
уттупкан бис. Музейден үнүп
келиривиске, чырык деп чүвези
карак чылчырыктаар. Туруп, шим-
чээр чүве-даа чок, чүгле харын
инектер-ле чыткылаар. Элеш-ка-
раш дээр кижилер-даа чок, эл-
дептиг суур болган. Бүдүн суурда
чүгле ыржым «хааннаан».

Ам-на чүвениң ужуру билдине
берген. Үе үш-дүннүн ортузу, ол
дээрке дүнекиниң үш шак-тыр.

Бистер Эльгей суурнуң каас-
чараш бойдузунуң хуулгазынын
ак дүнүнүн дүлгээзининге алзып
турганывыс ол.

Ак дүн. Кайгамчыктыг ак дүн.
Сонгу чүктүн ак дүнүн чуртталга-
выста бир дугаар көрүп, таварыш-

канывыс ол. Ону көөрү дег аас-
кежик каяа турар.

Бистер, аңгы-аңгы регионнар-
ның этнопедагогтары, Оросу
суурнуң Улусчу педагогика музе-
йиниң төөгүзү-биле хандыр таны-
жар аргалыг болдувус. Ол 1980
чылдың ноябрь 22-де үндези-
леттинип тургустунган. Россияның
сураглыг педагогу А.С. Макарен-
конун идеязынга чалгынналып,
көдээ суурнуң башкызы, академик
К.С. Чиряев — Россия Федерация-
зының өөредилгезинин тергини,
Саха Республиканың алдарлыг
башкызы, Улусчу педагогика
музейиниң үндезилекчизи, музей-
ниң ажил-чорудулгазынга улуг исти
арттырган. Ол кайгамчык чогаа-
дыкчы, сагынгыр, тывынгыр киж
чораан. Боду ышкаш, Улусчу
педагогиканың чугулазын кончуг
эки билер, теоретик, практик
организатор башкылар-биле якут
улустун бурунгу культуразын
тургузуп, Москваның ат-сураглыг
эртемденнери-биле быжыг харыл-
заалыг ажилдап чораан. Амгы
үеде оон улуг оглу Еремей Кон-
стантинович Чиряев ачазынын
чорудуп келген ажылын уламчы-
лап, музей педагогиказынын
кафедралыг удуртуп турар.

Ханы уткалыг, башкылаашкын
ажылында амгы шагжы, чогаа-
дыкчы чедишкыннер болгаш ди-
лээшкыннерлиг Улусчу педаго-

гиканың онзагай дөрткү шуулганы
2011 чылда кожавыс Бурят Рес-
публиканың Күрүне университе-
динге болуп эртер дээрзин
чарлаан.

Солун таварыштыр ушкарып-
башкарып чоруур удуртукчувус
Тыва Республиканың Улустун
башкызы Валентина Өдүреков-
нага, эгин кожа үр чылдарда кады
ажылдап чоруурум эжим, детки-
чим, сүмелекчим Светлана Чоо-
доевна Шулуу-Маадырга болгаш
кады Саха Республика чораан
мога-шылаг чок, чаңгыс үзел-
бодалдыг башкы өөрүм Алевтина
Сүгдүровна Шаалы, Урана Пав-
ловна Допул, Кандармаа Доваа-
дировна, Валентина Кенденовна,
Ольга Оюн-ооловна болгаш
Антонина Апан-ооловна оларга
өөрүп четтиргеним илеретпишаан,

Башкылар чылында Башкылар
хүнү-биле кадыкшылды, бүгү-ле
чүүлдерге чогумчаны, өөрүшкү-
маннайны, бедик хей-ааттыг
чоруурунарны база өгбелериниң
өндүр өөредин билдиг ажи-
лап, чонувусту, ажи-төлүвүстү ча-
раш мөзү-бүдүшкө бот-үлегери-
нер-биле хандыкшылдыг кижизи-
дип өөредип, улуг тыва чонувустун
ужур-чаңчылдарын улам-на сайзы-
радып чоруурунарны ие сеткилим-
ден күзедим. Улусчу педагогика,
улусчу өөредиг, чараш-чаагай
чаңчылдар дээш буяныг ажил-
үүлөнерниң чогаадыкчы оду улам-
на чырып чоруурун йөрээдим!

Анна ООРЖАК,

Кызылдың 9 дугаар гимна-
зиязынын Улусчу ужулар
төвүнүн удуртукчу башкызы.

ТӨӨГҮНҮҢ ОНЗАГАЙ АРЫННАРЫ

Республиканың экологтук культуразын бедидер, экологтук билин делгемчидер сорулга-биле ТывКУ-нун зоология кафедрасының профессору Л.К.Аракчаа болгаш Төп Азия чоннарының езу-чанчылдарына өөредилге болгаш кижизидилгени чорудары деп концепцияны ажылдап кылган. Ук концепцияны деткивишаан, бистиң школаның башкылары күрүне университетинин башкыларының, эртем ажылдакчыларының сүмези-биле концепциязының бир кезээ «Тыва улустун езу-чанчылдарына экологтук өөредилге болгаш кижизидилге» деп темага шенелде чорудар шийтир хүлээп алгаш, 1996 чылдан 2006 чылга чедир ол төлөвилелди амыдыралга боттандырган. Шенелде чылдарында башкылар болгаш өөреникчилер эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп, кожуун болгаш республиканың экологтук конференцияларына чедишкенин киржи,

шаңналдарга төлөпиг болган. Шенелдениң эге чадазындан-на школада тыва дыл, чогаал башкызы Л.Н.Картинин «Тус черниң топонимиязы», төөгү башкызы Ф.А. Артынан «Эрзин хүрээзиниң төөгүзү», «Эрзин кожуунун археологтук тураскаалдары», эге класс башкызы М.Н.Чыргалдын «Кожуунун төрөл аймактарының езу-чанчылдары», биология, экология башкызы Е.Н.Бурулдайның «Сумунун экологиязы», «Экологтук кокпа орук» деп шинчилел ажылдарынче өөреникчилерни кириштирип, сонургалын оттурган.

Школаның кылып чоруткан шинчилел ажылдарына даянып, Е.Н. Бурулдайның удуртулгазы-биле «5» демдекке «Экологтук кокпа орук», «Школаның экологтук кок-

па оруунга кичээлдерни болгаш класстан дашкаар ажылдарны организаастары», «Эге школага өөредилге болгаш кижизидилгени тыва улустун езу-чанчылдарына чорудары» деп үш диплом ажылы камгалаттырган. «Эрзин кожуунун Кызыл дептери», «Тыва улустун экологтук езу-чанчылдары» деп диплом ажылдары шенелдениң эртем удуртукчузу Л.К.Аракчааның удуртулгазы-биле «5» демдекке камгалаттынганында база бистиң үлүг-хууус бар дээрзинге чоргаарланмас аргажок.

Шенелде чылдарында экология болгаш биология башкызы Е.Н. Бурулдайның, төөгү башкызы Ф.А. Артынан «Эгелээшкени-биле шко-лавыска экология болгаш чурт-шинчилел музейлери тургустунганына канчап өөрүвес боор. Му-

зейлеривис тус черниң материалдары-биле байлак. Уругларның сонургалын оттурар сорулга-биле музейлерге кичээлдерни, класстан дашкаар ажылдарны, экскурсияларны эртирип турар бис.

Ол-ла чылдарда эге класс башкылары Ч.К.Дензин, Т.Б.Серендук, Г.С.Хомушкы, С.И.Ынаалай, Е.И. Херел кончуг чогадыкчы дилээш-кинниң ажылдааны — шенелдениң үрө-түннелиниң бирээзи. Шенелдениң төнчү чадазында школавыстың дөрт башкызы РФ-тин Президентиң «Тергин башкы» деп мөөрейинге тиелекчи болганын чоргаарал-биле чугаалап болур. База ол ышкаш 2006 чылда школаның методэргелекчизи Е.Н.Бурулдай, тыва дыл, чогаал башкызы Л.Н.Картин, 2007 чылда өөредилге эргелекчизи С.А.Демир-оол, 2008 чылда эге класс башкызы Т.Б.

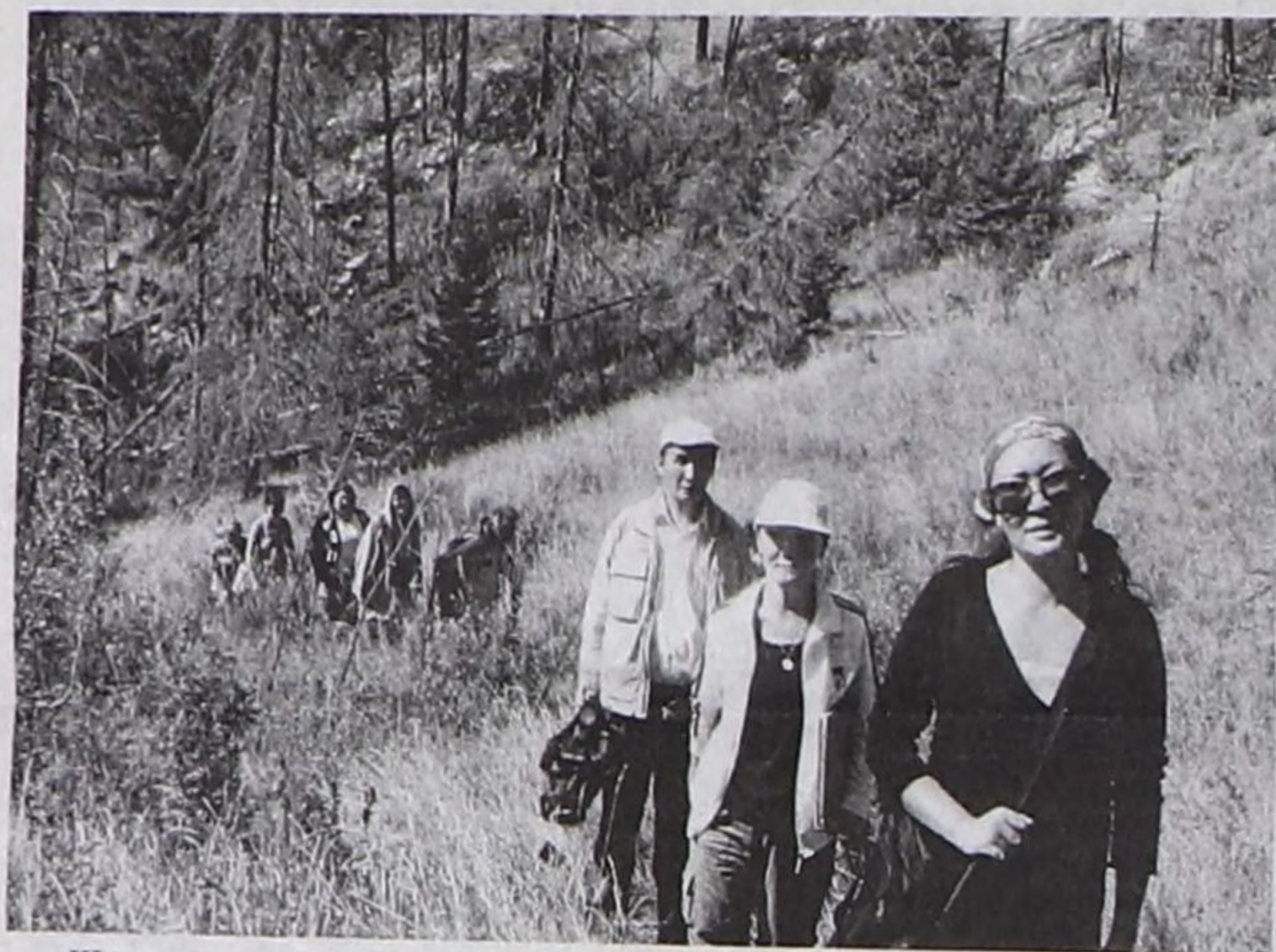
Серендук РФ-тин Президенти 100 муң рубль шаңналына болганнар.

Тус черниң материялынын шинчилеп, чылып, кичээлдерни класстан дашкаар ажылдарга, мөөр ажылдап келгениниң түр өөреникчилеривис чер-чу ызыгуур, төрөл-салгал билип, бойдус камгалалынын ыргаларынче бир аңгы, көрүштүг апарган.

Шенелде доосту бер болза, «Экологтук кокпа орук» «Аъттыг кокпа оруктуң» тары-биле чарлаттынганын чылында аалчыларны ху-туризмни сайзырадырып хууус кириштирип турар.

Любовь Хоочун

Эрзин кожуун. Мөрөн

Школаның экологтук кокпа оруунда ТР-ниң пресс-турунун төлээлери. Кокпа оруктуң № 7 точкасы. Күйже бар чыдары.

Кокпа оруктуң № 6 точкасы. Ак-Хайыракан.

БУРУНГААР БАЗЫМ-БИЛЕ

• Владимирова школары — 90 чыл •

Суурувустун узун, делгем кудумчуларының бирээзинде улуг, ак «корабль» дег чараш школа суурнун онза хевирин кириген. Ол эң-не баштайында Владимирова эге школары кылдыр 1920 чылда туттунган. Аңаа 12 кижин өөренип турган. А бирги башкызы Гавриил Трофимович Копцев чоран.

Баштайгы школа 1935 чылдың кыжын болган айыыл-халаптын уржуундан өрттенген. Ол үеде суур чону Культура бажыны тудар дээш, ыяштар белеткеп каан турган. Шак ол белен ыяш-биле кыска хуусаа иштинде чаа школаны тудуп үндүргөн. Ынчангаш 1936 чылдың күзүндө уруглар чаа школаже өөренип кирген. Чылдан чылче өөреникчилер саны көвүдөп турарындан школага немелде тудуларны кылган. Школага кезээки салбыр база ажыттылган.

1971 чылда школа ортумак школа апарып, бирги доозукчуларын амыдыралдың делгем оруктарына үдөп эгелзэн. Ол чылдарда школага дуржулгалыг болгаш шыырак башкылар ажылдап турган. Оларга К.А. Саяты, В.Я.Боровикова, Н.А.Артепова, Э.А. Бочарева дээш, оон-даа хей башкыларны адап болур.

Шаг-шаа-биле турбас. Үениң маңы дүрген. Он-он чылдар шуужуп эрте берген. Амгы үеде школада 137 өөреникчи база 22 башкы бар. Башкылар коллективиниң хей кезин — аныяктар.

Школа чеже доозукчуларны үндүрбээн дээр. Оларның аразында кымнарны чок

дээр боор, башкы, эмчи, артист дээш, оон-даа хей. Олар чүгле Танды кожуунда эвес, а Тываның аңгы-аңгы булуңнарында атурагалыг чурттап чоруурлар. Оларга У.С. Ондар, Н.Ч. Дагжы, Н.Н.Чооду, Е.Т.Чамзырын, А.О.Халбаажык дээш, өскелерни-даа чоргаалар-биле адап болур.

Эргим школавыс 90 чылдарның дургунда тоолда дег демниң күштен таныттынмас кылдыр чаарттылган. Ишти-дашты үениң негелдезинге дүүштүр дериттинген.

Школада арга-дуржулгалыг хоочун башкылар, чеже-даа хей чылдар дургунда ажылдап чорза, олар үргүлчү чогадыкчы ажылда, дилээшкенинде. Кичээлдеринге чаа-чаа аргаларны ажылдап, аныяк башкыларга күзелди-биле дузалажып чоруур.

Школавыста янзы-бүрү бөлгүмнер болгаш секциялар болуп турар. Ук бөлгүмнерниң башкылары уругларның хостуг үезин хаара тудуп, немелде билигин берип турар. Эки дээн бөлгүмнерге «Уран-шевер холдар» (башкызы А.С.Дапылдай) база танцы бөлүү (башкызы Ч.Х.Иргит) хамааржыр. Уруглар секцияларже улуг сонургал-биле барып, боттарын спортка хандыкшылыг болурун кижизидип турары өөрүнчүг. Черле ыңчаш ниитизи-биле чугаалаарга, школавыс эки деп санаттынып турар. Коллективтин-даа, өөреникчилерин-даа чедиш-киннери бар. Оон-биле чергелештир школавыс сайзырап хөгжүп, бурунгаар базым-биле чоруп олурар. Ынчангаш бо чылын школавыс 90 чылын демдегеп турар. Школавыс, бурунгаар көрүш-биле улам сайзыра-ла.

Ольга САЯТЫ,
хоочун башкы.

Владимирова суур.

ЧЕТТИРДИВИС, БАШКЫ

Мээң уйнуум Кульчана Грачева Кызылдың 3 дугаар школазында Лариса Тюлюшова Картинин удурткан класында өөренип турар. Бо башкының кичээл үезинде чаңгыс шимчээшкени безин халас барбас дээр болза, чазыг болбас. Шупту чүве эмгесекелиг. Бодунга-даа, өөреникчилеринге негелдези улуг. Ада-иелер-биле чугаалажып олурарымга, бо башкының класынга үш-дөрт ажы-төлүн өөредип, албан-биле оон класынга кирип алыр дээш көдээден уругларын эккелген кижилер бар боор чорду. Уйнуктарына кижиниң ынаа уругларын артык болур дээр, ынчангаш ыңдыг бе азы черле уруум Кульчананың мөзүзү ыңдыг бе: ол башкызындан дудак чок — бажыңга кылыр чүүлдери шак-шак айы-биле хуваап алган, ол чурумдан бичии-даа өскертпес, өөредилгезинге болгаш хой-ниити ажылынга херек чүүлдерин бижип алган, ону хажыдып болбас.

Бир катап башкы-биле хуузуңда сүмележир чүүл тыпты бээрге, бажыңга чеде бердим. Телевизорда концерт көрүп олургаш, Алдын Ондар ырлап үнүп кээрге, башкының карактары ынаар углай берген оглун көрүп каан дег, эргелелди кончуг көрүп олур.

— Мээң өөреникчим ышкажыл. Бо чылын чаа тос класс дооскан чүве ийин. Чаптанчыын, көрөм шимчээшкенин, эр-ле болган-дыр — деп, Лариса Тюлюшова чугааланы каапты. Сагыш аннып, оон өөреникчилериниң дугайында айтыра кааптым.

— Баштайгы алган биргикласстарымның аразында кезер эмчи Майя Базыр-оол, оон соонда алган өөреникчилеримден Демир Монгуш бир дугаар божудулга эмнелгезинде гинеколог... таптыг олургаш сактыр

болза, эки-дир ийин. Чежезин канды Бичии курзук чүвөлери бир класска алгаш, дөрт класс чедирип чорунда-каар. Ол үениң иштинде кижини ышкаш эргим апаар чүве болгай — сактып чугаалап олурда, ажы-төлү гайында чугааланып олурган ышкаш, безин бир тускай апаар болду.

Оон-биле чугаалажып олургаш, ш солун ужуралдарны база дыңнадым. Бир оол бажыңга чедип кымынча деп чугааланып олурган дээр.

— Башкы оор болгаш хопчу чоручараш эвес чүүлдер-дир дээн. Ынчангаш, мээң шугумуну бир кижин оор башкыга чугаалаар дээрже хопчу эвес. Ам база шугумдан садып берем.

Бичии чаштарның дугайында баш сактыышкынын дыңнап олургаш, кончуг солун мергежил боор деп бо чүгле солун эвес, уругларга ол хире шынарның эге таваан салып харысаа база кончуг мергежил-дир деп кагдым. Башкывыска Россияның баш чылында Башкы хүнүн эң чырыткылы тып артар кылдыр байыры чедирбээс-кежикти, каң дег кадыкшылыг бо ам-даа курзукпайларга быжыг би берип, узун назы назылаарын күзедер.

Зинаида ГРАЧЕВА
күш-ажылдың хоочун

ТӨРЭЭН СУУРУМ, ТӨРЕЛ ЧОНУМ САКТЫП ОРА...

Төнчүзү. Эгези № 112, 115
солуннарда).

Бир дугаар баянист Чорбаа адын маңаа канчап сактап боор, ол чүгө Берт-Дагнын а харын-даа Тыванын баш-баянистеринин бирээзи чөдөп кырганнар чугаалажып чүвө. Ол аныяанда билдин-омпозитор эки Александр биле кады ойнап чораан дир. Берт-Дагнын, сөөлүндө анын клубтарына хей оода хөгжүм ойнап, чонунга бараан бооп чорду. Ооң ил каан дунмазы Дайынчы районга ат-сураглыг баян-олган.

Берт-Дагнын сураглыг ыраажы-Роза Чалбаа, Чыдай-оол, мегелери Шынгабоо, Чооду-оол, Седип-оол, Лойгу-Ша-оо профессионал чурукчуларыныс атайын-оол биле Май-оол Чоо-оол атайын аатарын база алаар. Эң баштайгы биб-а эргелекчизи Долума угбай чүвө ийин. Теректиг ку-рунга бичин, борбак бажыңга отка турду. Бистиң өөвүс ол чанынга чүвө.

Солун кижилер

Солун сумууска черле кончук кижилер ажалдап-чурттап а. Улуг улустун аразында яр-танын дыңнап, чамдызын арам-биле көрүп, сөөлүн-

Даргазы (Василий Чалчыкович Сарбаа), терге-шанак кылыр Казак Делег, Тас ирей, Долгай-оол-бу-галдыр, Хураган-бугалдыр, Ки-диспей-ужудукчузу, Ушаа-Бижээчи, Маскыр-башкы, Марчын башкы, Устүг-Депутат...

Устүг-Депутат дээрге Саратов ашактын аалынын ишти угбай-ла болгай. Шын адын Устүгбей дээр. Мен оларнын боттарын-даа, ажы-төлүн-даа эки билер мен. Хоочун башкы Елена Саратовнанын авазы-ла чүвө. А Елена Саратовна дээрге бистиң башкыныс, сөөлүндө СЭКП Тес-Хем райкомунун бирги секретары, ооң соонда Тыва АССР-ниң иштики херектер сайыдынын ора-лакчысы чораан Федор Иванович Дажынын аалынын ишти-дир.

Ол угбай депутат хүлээлгезин чон мурнунга кедергей шынчы күүседип чораан. Ынчангаш-ла ону ынчаар шолалап адай берген боор. Аажок эрес, чончу, ажилдаар кижичораан. Мен школачы чылдарымда оларны колхозтун азы сумунун бир улуг даргазы деп бодаар чораан мен. Көөрге-ле, хой кырган азы буга каскан (суурнуң бажындан буганы каскаш, ооң уун Башкы-Хову же үндүрүп турган. Мен аңаа акым, угбам, авам суглар-биле үлүүвүстү кирип, касчып турган мен) черде улус-чонну углап-баш-таан турар кижичи.

Мээң ачамнын акызы Хөлбей ирейниң аалынын ишти Чызынай кадамны улус «Партия-кадай» дээр болган. Чүгө ынчап адааныл деп

Чөмбүрүк Суваң — хаван ажаак-чызы. Бо угбайнын өөнүң ээзи, Тыванын эң баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспейниң акызы Чөм-бүрүк-биле Шуурмакка хей хаван-ны ажаап турган.

Сумунун эмчилери.

Берт-Дагга Самагалдайда кээп көжер кино көргүзөр орус оолду бистер «Ужа-Тевеер Саша» дээр турган бис. Колхозтун эрги конто-разына (ам ооң орнунда сумунун чаа туткан контоказы турар) кезээ кино көргүзөр. Кино деп чүвени со-нуургаарыныс дендир! Ол хиревис-те көпөөк чок боорувуска бисти, бичин оолдарны, кирибес. Кинону көрүксээш, эжикче, сонгаже харат-тынып шимээрер тура кезээлээр бис. Бисти хай деп чадап кааш,

Херек кырында ол эрнин шын ады — Александр Деревяников. Самагалдайга, Шуурмакка чурттап чорду. Сөөлүндө билип алганым болза — Александр Емельянович ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы-

нын автобазасына («Дикая ди-визия» дээр турган) дыка үр чолаа-чылаан. Ак-Эрикке колхоз дарга-лап турумда, малчыннарнын аал-дарын көжүрүп, сургакчылап келгеш, бистиң бажыныска каш-даа хонар кижичи. Тывалаары амыр болгаш, чамдыкта малчын аалдарга хонуп чоруур. Берт-Даг суурга кө-жер кино көргүзүп чорда, бистиң, бичин оолдарнын, ол тенек «номе-лерин» чугаалаарымга, аажок каттырар кижичи болган.

6. Школавыс дугайында

Школага спортка кончук ынак башкылар ажилдап чораан. Оларга баштайгы күш-культура башкызы Седилей Кавааевич Соян хамаар-жыр. Күш-культура кичээлинде бис-ти чыскаап алгаш, элээн кылаш-тадыр. Аажок чидиг үнү-биле ко-мандылаар кижичи: «Бирээ, ийи, үш!». Шериг базымга, чыскаалга өөредип турганы ол. Узунун, бе-дин халыдар, чүгүртүр.

Бисти хаакка (лыжага) маңаа-рынга бир дугаар өөреткен баш-кывыс база ол. Бо башкынын соон-да шериг хептиг башкы школага ажилдап турган. Ооң адын Даасыр дээр чүвө. Шеригден чаа келгеш-ле, ол хевээр шериг хептиг баш-кылап турганы ол боор.

Юндеш-оол биле Соскур-оол Монгуш деп башкы алышкылар бистерни эдертип алгаш, Ак-Тей, Хөөрлүг-Хавак, Көдүрер-Даштан бээр хаакка маңнап чоруп бээр турган. Көжээ-Өдээнде, Кош-Өдөктө малчыннарнын кыштаанда көржеңи, хаакка маңнап чорааш баргаш, хооруп каапкаш, кээр тур-дуус.

Соскур-оол башкы хаакка дүр-ген маңаарынын аргаларын өөре-дип, маргылдааларга бисти кири-штирип турду. Хаакка маңаа-рынга школаның чемпионнары Да-ваажал Шавык, Болат-оол Донгу-рак, Төгүс-оол Маадыр-оол, Хөр-түй-оол Хүлөр-оол (Володя) суглар школачыларнын район маргыл-дааларына шаңналдыг черлерни ээлеп турдулар. Эживис Болат-оол бир холун сып алгаш безин мар-гылдаага чангыс даянгыштыг ки-ришкеш, кымга-даа аштырбайн, маңнап кээр кижичи болгай. Аажок кызымак белеткенир кижичи — соок-

та дери бурунайнып турар ийик.

Юндеш-оол башкы бисти кол-хозтун сезоннуг ажилдарына (кажааларнын көржеңин хоорар, хой кыргыыр, тараа суггарар, си-геннээр) кириштиреринден аң-гыда, боду шүлүк, ыры чогаадыр болгаш концерттерге, слеттарга аажок хаара тудар кижичи. Бир кы-жын кышкы дыштанылгада концерт белеткеп алгаш У-Шынаа, Ак-Эрик, Белдир-Арыг, Самагалдайге чүк машиназынын кырынга (ынчан амгы ышкаш чылыг, чымчак авто-бустар турбаан) чоруп чорааш, концерттис көргүскеш келген ийин бис. Школавыстың директору Чылбак-оол башкы, Юндеш-оол, Соскур-оол башкыларнын чогаат-каны шүлүктеринге аялганы чогаа-дып каарга, бистер ол ырларны район кири чиртиледир ырлажып чораан бис!

Башкымга улгады бергеш, Бал-газын ортумак школазынга ажил-дап турда, барып ужурашкан мен. Долу адын Чылбак-оол Амирбит-ович Ондар дээр чораан. Ооң кады төрөөн дунмазы Дакан-оол башкы (сөөлүндө ол телевидениеге, Дээди Хуралга дыка үр ажилдады) бисти баскетболга, тенниске ойнап өөрет-кен чүвө. Сараваа башкы (бир кезек үеде школага директорлап база турду) хол бөмбүү ойнаар дээнде тын салыр кижичи.

Мага-боду улуг, бедик болгаш, аажок күштүг «баастаар». Ону хү-лээп алыр кижичи ховар. Өрү ха-лыырга, сеткадан херээ уштунуп көстүп келир, басты каккаш, «хак» кылдыр алгырар, ол алгызы школа девискээринден дашкаар безин дыңналып турар боор чүвө. Улус ону «Сараваа-башкы бөмбүк хап турар-дыр» дижит.

Бо башкы спортка черле ке-дергей сундулуг кижичи чораан. Ол бедин халыырынга Тыванын ре-кордун тургускан. Ону дыка үр үе иштинде ашкан кижичи чок турган деп эш-өөрү чугаалаар чораан.

Берт-Дагга ажилдап чораан эң баштайгы башкыларны адавайн барып шыдаас мен. Оларга Семен Түнчүлович Маскыр (школаның баштайгы директору, ынчан эрге-лекчизи деп турган), Александр Борбак-оолович Чараш-оол (ди-ректору) Комбу, Авыкаа, Дүшпүн, Марчын, Василий Манчык-оолдар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Төрөөн суурум, төрөл чонум бо хүннерде Берт-Даг сумунун тур-густунганындан бээр 85 чыл оюн демдегледип эртирип турар. Ол бо-дунун узун, төөгүлүг эрткен оруун-да чүнү, кымны көрбөөн дээрл. Суур төвүнге канчаар-даа аажок улуг, шыырак Чүргүй-оол Хомушкү аттыг совхоз турду. «Эде тургусту-нуушкунун, дүргедээшкенин» чылдарында ооң мырыңай сан-дап, баксыраан үези база турган.

Каш чылдар иштинде уламчы-лаан берге амыдыралдан Берт-Даг суурум ам оңгарлып эгелзэн. Мен, ол сумунун оглу, төрөөн суурумга чүгө сайзыралды, чечектелиш-кини, төрөл болган чонумга — ка-дыкшылды, быжыг тура-сорукту күзээр кижичи-дир мен. Оларда, шы-нап-ла, суурунун келир үези дээш ажилдаар, амыдыраар сорулга бар...

Кара-оол ЛАПЧАА.

Шолбан Дойнурунун хуу пилорамазынын ажилчынары.

кирилери танып ап, үнелеп арган мен. Чамдыктарынын улус адавас-ла болгай — шолла аттар-биле адаар. эрип көөрге, ол шолла ат ук кончук тааржыр, ооң мер-кайы-хире ылаптыг кылып азы аажы-чаңында бир-гай талазын мактап азы иге адаан боор! Маңаа каш кирип көрейин (мындыг ни хейнү кирип болур): ааа-эмчи! Бо атты адаарга-ааа-хүлүмзүрүп, Берт-Даг-кожуунга-даа ажилдап бир дугаар эмчини сактып Ооң дараазында Дун-Са-и, Бортай-оол эмчи дээш-чы-дарган, Дажы-дарган, ал-дарган, Сирик комен-бак-оол коммендант, Суд-

айтырып келиримге, нам кезигүнү, колхозтун мурнакчы малчыны кижичүвө-дир. Ирей, кадайны колхо-зунга хей малды өстүрүп бергени дээш Москвада улус ажил-агы-йынын чедишкенинниң делгел-гезинче чоруур путевка-биле ша-наан. Ирем Москва чорааш келгеш, Ленин биле Сталин башкыларнын Мавзолейде чыдарын көргенин дыка солун хөөрээр кижичи.

Ол чылдарда бистиң сумуустан дыка хей мурнакчылар Бүгү-эвилелдин улус ажил-агынын че-дишкенинниң делгелгелеринче чорааш келген. Оларга Ушаа, Ха-жыылай, Дажысан — шупту садыг-жылар, Хүлөр-оол Сайын-оол — хову-трактор бригадири, Хөлбей (Чамчы) — малчын, Маадыр-оол Күнзек (Ак-Маадыр) — өөреникчи,

Саша бистерни читкелеривистен туткаш, ужавыс орта теп чорудуптар турган. Ынчангаш ындыг шоллага четкен кижичи болбазыкче. Чамдыкта хорадааш, моторун-даа өжүр идип-тер бис. Хөөкүй оозун катап ажил-дадып, түрөп-ле турар чүвө ийин. Ол кижиниң ажилына кызымаан, кончуун! Бистер хора чедирип турдувуста-даа, тоовас, кинозун ыяап төндүр көргүзөр кижичи-ле болгай.

Чоорту шору кажар апаргаш, бисти ээлчештирип киноже кирип, харын-даа дежурныйладыр апар-ган. Аравыста хамаарылгавыс эки-жээн, черле эптивис аажок болу берген. Ынчалза-даа «Ужа-Тевеер» деп шолла ады дөмөй-ле хевээр арт-кан. Эштеривиске-биле бо кижини сактып чугаалажырыныска, ам-даа солуну аажок боор.

Чазак Даргазының шаңналы дээш

«МАЖАЛЫК» - ЧЕМПИОН!

Бут бөмбүүнге Кызыл хоорайның «Мажалык» коман- дазы республикада шырак командаларның бирээзи деп чүвени Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналы дээш Тываның 5 чылы аттыг стадионга эрткен мар- гылдаага бадыйтаан. Ол улуг- хүнде, сентябрь 3-те, эрткен түңнел оюнга республика- ның бо чылгы чемпиону «Ав- томобилист» команданы (Ту- ран хоорай) 3:1 санга уткаш, шилчип чоруур кубокту, ой- накчы бүрүзүнге акша шаң- налдарны, медальдарны бол- гаш дипломдарны чаалап алган. Үшкү черни Кызыл- дың «Дөгээ» командалы алган.

Виктор САНДАРНЫҢ, Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарынга аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдіг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдіг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгасын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агенти» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редак- торнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, улутпур — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6850. Чагыг 118. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың медицина учили- щезин доосканының дугайында 1980 чылда Эльвира Григорьевна Чадамбаның адынга тывысканы Я-1 № 095318 дипломунун читке- нин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР

Чоокта чаа республикага ТР- нин «Динамо» спорт федерация- ның бирги чери дээш 2010 чылдың спартакиадазының үе- зинде наркохайгаарал орган- нарының тургустунганындан бээр 7 чыл болганынга турас- кааткан биатлон оюнунга мар- гылдаа болуп эрткен.

Аңаа Тыва Республика талазы- биле Наркохайгаарал эргелелин, Иштики херектер ямызының, каайлы черинин, суд приставтары- ның ажилдакчылары киришкен. Хар-назы аайы-биле команда бүрү- зүнге 7 киж киришкен. Оларның мурнунга белен эвес даалга турган

Тыва Республиканың тус чер бюджеттеринче 2010 чылдың 9 ай-

— 3 км чадаг чарыш, «Макаров» пистолетинин чүгле 10 огу-биле 25 метр черде турар караны чазыг чокка адары. Чаныш-сыныш чок, чидиг демиселдин түңнелинде Нар- кохайгаарал эргелелин ажилдак- чылары (хар-назы аайы-биле чада- ларга) шаңналдыг черлерни ээлээн.

30 хар чедир бөлүктен Дамбыра Алаш-оол үшкү черге төлөтпиг бол- ган, 30 хардан 35 харга чедир база 35 хардан 40 харга чедир бирги черлерни Адыгжи Дамбыра болгаш Аяс Соян тус-тузунда ээлээн. 40 хардан өрү назылыг улус аразынга Евгений Илюхин тирилээн.

Ниити командалар аразынга

Иштики херектер ямызы херектеннер кадрар албан ажилдакчыларын Наркохайга эргелелин командазы (2242 3790 санга) уткан.

Наркохайгаарал эргеле- начальниги Александр Светли- коллективинге чоргааралын ч- рун демдегелеп, байыр чедир Олар ам удавас Абакан хоорай болуп эртер Красноярск край Тыванын, Хакасиянын нар- кохайгаарал органнынын коман- дынын аразынга болуп эртер бөмбүүнүн маргылдаазында жир.

Елена СВЕТИЧНА ТР-нин Наркохайгаарал эргелелин парлалга секретари

Коллегия хуралы

БАШ БУРУНГААР САНААШКЫННАР-БИЛЕ

Октябрь 1-де Тыва Республиканың Чазак хуралдаар залына ТР-нин Саң-хөө яамы коллегиязының калбак хуралы болуп эрткен. Ону ТР саң-хөө сайыды Ю.А.Килижеков удуртуп эрттирген.

Хуралга бир дугаарында Тыва Республиканың каттышкан бюджет- динин үндүрүлгелерден болгаш үндү- рүлгелерден эвес орулгаларының дугайында кезээниң 2010 чылдың 9 айларында күүселдезинин болгаш бо чылдың дөрткү кварталында сорулгалар дугайында чугаалаш- кан. Бо айтырыг талазы-биле илет- келди ТР-нин саң-хөө сайыдының оралакчызы Т.О. Чыдым кылган.

Баш бурунгаар санаашкыннар езугаар ап көөрге, 2010 чылдың 9 айларының дургузунда Тыва Рес- публиканың бюджетинче 2509,6 млн. рубль кирген болуп турар. 2009 чылды-биле деңнээрге, ол 30 хуу хөй болган (азы 588,4 млн. рубль). 9 айларның планын езугаар республиканың каттышкан бюджет- динче үндүрүлгелерден болгаш үндү- рүлгелерден эвес орулгалар эрткен чылдынга деңнээрге, 18 хуу хөй болуп деп санап каан турган болза, херек кырында ол көргүзүг 10,2 хуу хөй болган. Кирген орулганы рес- публиканың экономиказын болгаш социал адырын быжыглаарынче чорудар.

Акцизтерден (250 млн.), кижилер- нин орулгаларындан (108,7 млн.), арыг орулгалардан (62,3 млн.), казымал байлактардан (46,3 млн.) кирип турар үндүрүлгелер элээн өзүлдегил болган.

Экономика адырын алгаш көөр болза, республика бюджетинче үндүрүлгелерден хөй төлөвирлер ки- рип турар үлөтпүр бүдүрүлгелери дээрге, хөмүр-даш бүдүрүлгези (2,7 катал хөй), энергетика (60 хуу), кредит организациялары (52 хуу), тудуг (47 хуу), алдын тывыжы (30 хуу) болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери (15 хуу) болуп турар.

Үндүрүлгелер төлөвиринде өзүл- дедин бир чылдагааны «Чагытай» КУБ, «Ногаа өстүрер комбинат» КУБ, «Енисейская» куш фабрика- зы КУБ дээн ышкаш бүдүрүлгелер- нин катал ажилдап эгелээни сал- дар чедирген. Ол бүдүрүлгелер- ринден акша кирилделери эрткен чыл-биле деңнээрге, 24 хуу өзүл- делиг болган.

Тыва Республиканың тус чер бюджеттеринче 2010 чылдың 9 ай-

ларының дургузунда баш буру- санаашкын-биле алырга, орулгалары 757,4 млн. болган. Планнаттыг оңо- хуу ажыр күүсеттинген (азы 1 млн. рубль). Бюджеттен үндү- болгаш үндүрүлгелер эвес орул- галарын шупту му- палдыг тургузулгаларында эвэ- болган. Республикада ортуну- гүзүгден (12 хуу) өзүлдегил- ганы бюджетче киригенине Хем, Улуг-Хем, Танды, Чед- (шупту 15 хуу) кожууннар э- ажыр. А Эрзин кожуун орут- 28 хуу өзүлдегил болган. Хемчиктин 32 хуу, эң бедик- зүгнү Кызыл кожуун чедир — 37 хуу.

Хуралга ол ышкаш Кызыл- рай мэриязының саң-хөө деп- ментизинин начальниги Н.М. Кызыл кожуун чагыргазының хөө эргелелин начальниги Куулар олар үндүрүлгелер- үндүрүлгелер эвес орулгалары- рыштыр боттарының девискер- байдал-биле таныштырылган оларда көргүзүлгелер эки дө- түндө адаттыг сан-түңнел- турар), арга-дуржулга Шинтирлеттинмейн турар, ырылгарга хамаарыштыр киннерни хоозуралга үлөтпүр бүдүрүлгелери бол- шаландырышкын чедир майн турар өөредилге ал- лери таварыштырып турар дежда Мөңгеевна-даа, Арин- дар-ооловна-даа демдегел- дишкиннеринин үндээни дээрге, хоорайның саң-хөө та- ментизи, Кызыл кожуун хөө эргелели республика дүрүг инспекторлары-биле, фондузунун ажилдакчылары албан организацияларын тукчулары-биле сырый хары- лыг ажилдап турарында сайыт Ю.А. Килижеков илеткелинин соонда, бодун- зүнге демдегелеп түңнээн.

Дараазында хуралдың чилири үндүрүг болгаш хоойлужулгасында өскөрү болгаш 2011 чылдың бюджет- вилелдерин тургузарынын йында чугааны кылган.

Светлана БАЛ